

Мальви за порогами: Олена Апанович і її внесок в історію жінок козацького Запорозжя

(До 95-х роковин від дня народження історині)

(скорочено)

Нав'язаний українському суспільству “офіційний” погляд на історію запорозького козацтва як на деструктивну, анархічну силу, що зневажливо ставиться до жінок, шлюбно-сімейних та батьківських обов'язків є **продуктом соціального замовлення з боку російських державних структур кінця XVIII – початку XIX ст.** Акцентуючи одні сторони історії запорозького козацтва (гіпертрофована релігійність запорожців, схильність до безтурботного життя і пияцтва, зневажливе ставлення до жіночої статі, “безшлюбність”, відсутність нахилу до землеробської справи) імперські ідеологи прагнули змусити до “мовчання” про інші, невідгдані для політичних та економічних інтересів Російської держави. Таким чином під політичний нагляд потрапила значна кількість письмових і усних джерел українців, які в узагальненій формі віддзеркалювали універсалії та стереотипи масової свідомості запорозького і українського козацтва XVI-XVIII ст. – спогадів, літописів, історичних і воєнних пісень, дум та переказів, в яких жіноча складова була “вмонтована” як невід'ємна частина повсякденного життя воєнничого пограничного соціуму. В психологічному настрої і поведінкових стереотипах переважної більшості пограничних жінок легко прочитувався потужний внутрішній потенціал сильних, здатних чинити опір несприятливим життєвими обставинами і боротися за себе особистостей. Проте, ця особливість українського фольклору російськими науковцями прийнята до уваги не була.

[...] Виникнення національних традицій історіописання та заснування українських наукових (професорських) шкіл в історичній науці в другій половині XIX ст. сприяло формуванню в українському історичному наративі ще одного дискурсу “жіночого запорозького”, який базувався на суто національних культурних цінностях. Він був представлений науковотворчим доробком Миколи Костомарова, Володимира Антоновича, Йосипа Роллє та Ореста Левицького. Ця група науковців була

переконана, що життєвий простір жінки в українському степовому пограниччі був тісно пов'язаний з військовістю, військом та типологізованими буденними практиками воєнничого козацького соціуму. Проте, всі спроби названих істориків представити жінок козацького Запорозжя повноцінними учасницями історичного процесу залишились практично невідрефлексованими їх сучасниками.

[...] Численні спроби істориків подолати нав'язані стереотипи висвітлення історії запорозького козацтва та жінок України XVI-XVIII ст. увінчались успіхом лише в другій половині XX ст., коли, малознана на той час, наукова співробітниця академічного Інституту історії Олена Апанович на сторінках київського часопису “Наука і життя” опублікувала розвідку “Маруся Богуславка – історична постать?”. В цій публікації істориня вперше в центр дослідницької уваги поставила невідгдані аспекти теми “жінка і запорозьке козацтво”. Звернувшись до проблеми жінок-полонянок, дослідниця виокремила і сформулила на її тлі новий для української соціокультурної традиції образ жінки – “полонянки-патріотки”, уособленням якою стала Маруся Богуславка. Цей образ на тлі сталінсько-брежнєвського трактування полонеників як зрадників Батьківщини, різко контрастував з уявленнями українських радянських гуманітаріїв про образ жінки-героїні.

[...] В березні 1969 року в газеті “Літературна Україна” була надрукована стаття Олени Апанович і Олени Компан “Сучасниці дівчини з легенди”. В канву історії України раннього Нового часу та запорозького козацтва дослідниці включили розповідь про фронтову повсякденність ординарних українських жінок, які разом з козаками-запорожцями приймали участь у захопленні та героїчній обороні фортеці Азов (1637-1642 рр.) – славнозвісному Азовському сидінні. Історині підкреслювали, що в рядах захисників цієї фортеці стійко билися як чоловіки (запорозькі і донські козаки), так і жінки. “Козацькі жінки брали до рук

шаблі, коли падали біля фортечних гармат чоловіки. Жінки не боялися ворожих куль та палаючих отруєних стріл. Кольорові та білі хустки мигтіли по території фортеці. А вночі відчайдушні українські козачки оплакували загиблих воїнів, щиро віддаючись скорботі...”.

В умовах панування компартійної ідеології, Олена Апанович продовжила розробку започаткованої в кінці XIX – на початку XX ст. М. Костомаровим, В. Антоновичем, Й. Ролле та Н. Мірзою-Авакянц, Н. Полонською-Василенко традиції осмислення історії воєнної повсякденності жінок ранньомодерної України. В роки борні за народну волю до лав захисників вітчизни поруч із чоловіками часто ставали жінки і підлітки. На початку 1654 р. під час оборони міста-фортеці Буші дружина сотника Зависного Олена вбила зрадника чоловіка, а сама, підпаливши пороховий льох, загинула разом із чималою групою ворогів. Стає очевидним, що історині зуміли не лише “побачити” фронтову повсякденність ординарних жінок України XVI-XVIII ст., але й представити українську жінку повноцінною учасницею історичного процесу. Проте, новаторські, національно орієнтовані погляди О. Апанович не вкладалися в прокрустове ложе компартійної ідеології. В 1972 році дослідницю було, на довгі 23 роки, звільнено з роботи в Інституті історії.

Лише в кінці 1991 року Олена Михайлівна змогла повернутись до розгляду проблематики, пов’язаної з історією жінок ранньомодерної України. Стає очевидним, що істориня при розгляді жіночої проблематики найбільше уваги звертала на “малодосліджені” масиви письмових і усних джерел, в яких фіксувалась інформація про побут та повсякденне життя жінок українського степового пограниччя. “Українських жінок убивали і забирали в полон не менше, ніж чоловіків, становище їх не було легшим, доля ж – трагічніша”, – наголошувала дослідниця. Невільниць чекала тяжка, виснажлива праця в маєтках турецьких і татарських феодалів, а наймолодші і найгарніші з них потрапляли до гаремів. Жінки-невільниці з України були розсіяні по всіх тодішніх володіннях султанської Туреччини і Кримського ханства, навіть у далекому Єгипті. Доля однієї з таких потурчанок, українських полонянок-партіоток – за переконанням О. Апанович – і лягла в основу народної думи про Марусю Богуславку. Дослідниця звернула увагу на ту обставину, що автори думи говорять про цю жінку з теплотою і симпатією і зовсім не дорікають Марусі за те, що вона “побусурманилась, потурчилась”.

В розумінні О. Апанович присутність жіночої складової в культурному просторі козацького Запорожжя проявлялась не лише в сценаріях фронтової повсякденності (війни, повстання, збройні локальні конфлікти, захоплення бранців, полон і пов’язані з цим сценарії визволення полонеників), але й у вихованні козаків. В цьому сегменті запорозького козацького життєустрою, наголошувала істориня, жінки-матері, жінки-виховательки, жінки-ясновидиці відігравали першорядні ролі.

Останнє десятиліття свого життя О.М. Апанович була на вершині творчого злету: доля ніби схаменулася, поспішаючи віддати їй те, що відібрали довгі роки гонінь, переслідувань, цькувань і замовчувань. Вона писала статті, давала інтерв’ю, готувала до друку монографії

і науково-публіцистичні книжки, отримувала престижні державні і наукові нагороди.

[...] Переконливо виписаний Оленою Апанович образ сильної, наділеної відвагою жінки-козачки явив собою новий для української соціокультурної традиції образ сильної жінки. Його особливістю стало значне розширення меж життєвого простору ординарної жінки, вихід за рамки традиційного трикутника “чоловік-дім-сім’я” і освоєння жінкою традиційно чоловічих ролей – воїна, лідера мікрогрупи, захисника рідної домівки, сім’ї, краю, батьківщини від нападників. Олена Михайлівна однією з перших серед українських істориків, відійшла від романтично-патріархального дискурсу “жіночого запорозького” закладеного працями А. Скальковського, П. Куліша та Д. Яворницького і приступила до гендерної ревізії історії запорозького козацтва. Стоячи на позиціях М. Костомарова, В. Антоновича, Й. Ролле, О. Левицького, Н. Мірзи-Авакянц дослідниця зуміла продовжити започатковану цими істориками традицію осмислення історії жінок козацького Запорожжя та ранньомодерної України в цілому.

*Кривоший Олександр Петрович,
кандидат історичних наук.*

*Козацькі жінки брали
до рук шаблі, коли
падали біля фортечних
гармат чоловіки.
Жінки не боялися
ворожих куль та палаючих
отруєних стріл.*